

MAGYAR ÉS ANGOL-AMERIKAI UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK E SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN.

II.

AZ ERDÉLYIEK ÜDVÖZLETVISZONZÁSA.

Eddig a latin szövegü angol-unitárius közlemény, melyből az erdélyi unitáriusok Kolozsvárt legalább értesültek ama kedves hírről, hogy nekik Londonban, Európa legszabadabb népe fővárosában s a brit birodalom más részeiben is hitrokonaik vannak. A tudósítás postai úton érkezett meg Sylvester György főiskolai hittanár czime alatt, a ki azt, bár neki volt küldve, közérdekü voltánál fogva az egyházi képviselő tanács elé terjesztette, a mi — értesülesem szerint — jegyzőkönyvben nincs ugyan, de a válasziratból, későbbi tényekből s az Uzoni Fosztó István-féle Unitárius Egyháztörténet folytatói följegyzéséből kiviláglik, hogy az e. k. tanács a följegyzést örömmel fogadta s meghatározta, hogy rá viszonzásul szintén a közlő tanár neve alatt az erdélyi unitáriusok történetét, hitvallását és akkori állapotát föltüntető „Levél“ küldessék, egyszersmind azt, mint örömhirt, a híveknek tudomására juttatása végett mind a 8 esperesnek megküldötte . . . E szerint a legelső angol hitrokoni üdvözet az erdélyi egész unitárius egyházközségnek tudomására jutott. A válaszirat czime ez volt: „Az Angliában élő unitáriusokhoz küldött Levél. Sylvester György, az erdélyi unitáriusoknál Kolozsváratt a szentséges szent hittan nyilvános rendes tanára, Angliában az Isten egysége védőinek az Atya Istentől és az Ur Jézus Krisztustól üdvet kíván.¹⁾“

„Rendkívül kellemes volt ránk nézve — így kezdődik az — az angol unitáriusok hite, története és állapotairánt

¹⁾ Epistola ad Unitarios in Anglia missa. Georgius Sylvester, apud Unitarios in Transilvania Claudiopoli S. S. Theologiae Professor p. o. Unitatis Dei in Anglia Assertoribus. Salutem a Deo Patre et Domino Jesu Christo apprecatur

közlött rövid ismertető előadás, melyből megértettük a ti hő vallásos buzgóságtokat, a mi az igaz tudomány meggyökereztetésére leginkább szükséges. Mert egy balesemény által Lengyelország, Bajorország és Belgium unitáriusai, a kiknek hitével és barátságával elődeink dicsekedtek, elnyomattak vagy elnémultak, s a mikor tudós férfiak fáradtsága következtében akkora volt az előhaladás, hogy már nem csak Németország -- ez újabkkori Athéne -- de egész Európa igaz bírái, mint meggyőződtek, nekünk jobbjukat nyutni akarni látszottak, még is nem sokára azt kelle tapasztalnunk, hogy unitárius nevünk csak az egy Erdélyországban nyert polgári jogot.

„Nem akarjuk hát a levelezés Istentől adott ez alkalmát elszalasztani, sőt inkább előadástokra válaszolva, az erdélyi unitáriusok állapotát rövid foglatban (Summarium) kész szívvvel megírjuk.

e) A magyar unitárius egyház eredete s megalapítása.

Sylvester tanár hagyományos alapon adott feleletet a kérdésre; de ma már történelmileg meg van az alapítva. E vállalat céljával egyezőbb így beszélni el azt, mintsem igazolatlan dolgok emlékét tartani fönn. Én röviden így érintem meg a főbbeket.

Az unitárius vallás az ágostai és kálvin hitvallások fejleménye. 1556. előtt csak e kettőnek elismertetéséről lehetett komoly szó, mely küzdelmek az unitarismus útját egyengették, eszméit hirdették a hitviták és vallási könyvek; kezdetének éve kétségtelenül az 1568. év. Ekkor volt a gyulafejérvári nagy hitvita, melyen legfőbbképen a király példája, Békés Gáspár gyűlési elnök bátorsága, s Dávid Ferencz legyőzhetetlen vitakozási ereje és sikerei kiviták annak a közszellemenben önként elismertetését. Ekkor történhetett — de a mire pozitív bizonyíték nincs — Dávid Ferencznek a Torda kapu melletti kőven a nép előtt nyilván tartott beszéde, a mikor Kolozsvár csaknem egészen unitáriussá lett, magával vitte templomait, iskoláit s összes egyházi javait; a törvényhozás pedig kifejezetten 1571-ben a marosvásárhelyi országgyűlésen, szintén a király előterjesztése következtében ismerte azt el. Az 1568-ki január 6—13-ki vallási törvény így szól: „Urunk ő felsége, a mit országával együtt az eddigi gyűlésekben a vallás dolgáról végzett, azt e mostani gyűlésen is megerősíti, hogy a prédikátorok mindenütt szabadon hirdessék az evangeliumot, kiki az ő értelme szerént, és a község, ha venni akarja, jó, ha nem, senki rá ne kényszeritse, ha lelke rajta meg nem nyugszik, de tarthasson

olyan prédikátort, a kinek tanítása neki tetszik. És ezért senki a superintendensek közül, se mások, a prédikátort meg ne bánthassák, vallásáért senki ne szidalmaztassék az elébbi constitutiókszerént. Nem engedtetik meg senkinek, hogy mást bárkit is tanításáért fogsággal vagy helyétől megfosztással fenyegetsen, mert a hit Isten ajándéka és az hallásból leszen, mely hallás Isten ígéje által vagyon.“¹⁾ Az 1571-ki végzés pedig ez: „A fejedelem január 6-ára Vásárhelyre országgyűlést hirdetett, a hol a bevett vallások superintendenseivel együtt Dávid Ferencz is jelen volt. A fejedelem maga előterjesztette az unitáriusok ügyét s a Rendek egyértelműleg ily határozatot hoztak: „Megerítették — úgy szólnak — a felséges fejedelem kegyelmes izenetét és előadását, melyekben az Isten ígéjének prédikálását és hazájok szükségét előszámlálja. Hogy a felség rájuk ily kegyelmes gondot visel, meghálálni igyekeznek. Az Isten ígéjének prédikálása és hallgatása felől végezték: hogy az mindenütszabaddon prédikáltassék, a confessióért senki meg ne büntetessék, se prédikátor, se hallgatók.“²⁾

Az 1568. évi törvényben a korábbi végzésekre hivatkozás alatt az 1557-ben jun. 1—10-én Tordán hozott s 1563. jun. 6—13-án ugyanott másodszer is megerősített e végzés értetik: „kiki azon vallást követhesse, a mely neki tetszik, minden kényszerítés nélkül, s kinek-kinek szabad legyen az ő hitét követő prédikátort tartani, egyik fél is a másikat bosszusággal és szidalommal nem illetvén.“³⁾... Itt visszatérhetek az Angliába küldött levél szövegére.

„Ezen kívül a törvény által elismert r. katolikus, ev. reformált, ágostai és unitárius hitvallás követői kölcsönös védelmére 1613., 1630. és 1649. külön egyesülési esküformát állítottak meg, melyet minden honpolgár köteles volt letenni, a melyben magát kötelezte: „hogy a négy bevett vallás követőit jogaiban megtartani igyekezik, bármelyik vallás elnyomásába sem titkon, sem nyilván nem

¹⁾ Dávid Ferencz Emléke. 103. l.

²⁾ „ „ „ 184. l.

³⁾ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. II. köt. 78 és 218 ll.

avatkozik, senki személye iránt vallásáért irigységet vagy gyűlölséget nem táplál, az övétől különböző vallás ellen, annak elnyomására, sem ártalmastanácscsal, sem fegyverrel, sem más úton és módon, sem maga személyileg, sem mással semmi fondorlatot nem űz, sőt ha ilyet megtudna, a fejedelmi tanács előtt azonnal fölfedezi.“ Ez egyesülési esküforma (Juramentum Unionis) az ország köztörvénykönyvébe is fölvétetett.¹⁾

f) A magyar unitárius egyház története.

Ily szilárd alapra levén fektetve a négy bevett vallás fennállása és törvényes egyenlősége: hívei nyugodtak lehettek jövőjük iránt. Azonban az unitáriusokra a II. János király 1571. márcz. 14-ki halála után nemsokára válságos idők következtek, Dávid Ferenc azon hitnézete miatt, melyet ő szószékről nyilván hirdetett: hogy a Krisztus természete szerint nem Isten, őt, a nélkül, hogy hibáznánk, imádni nem lehet. Ezzel Blandrata György, az egyház gondnoka nem értett egyet, a püspök, mint hitújító (Innovator) elítéltetett, s államfogolyként Déva várába záratván, 1579. nov. 15. ott végezte be életét; helyette jul. 1-én, Báthory Kristóf fejedelem akarata következtében, Blandrata által Hunyadi Demeter tétetett püspökké, Krisztus istenségének elismerése, imádása és segítségül hívása föltételével, a mire (a gyűlésből el nem távozott) papság magát esküvel és névalírással kötelezte. De az unitáriusok elleni nem szüntek meg őket zsidózással (a szombatnap ünneplésével) vádolni, s e miatt üldöztetésöknek 1638. I. Rákóczi György ref. hitvallásu fejedelem alatt a deési kiegyezés (Conplanatio Deesiensis) vetett véget, melyben Krisztus istensége és imádása körülírásokkal a papságnak ismét kötelességévé tétetett. Ezután is volt kísérlet téve egyik s másik vallás hívei által irányukban erőszak gyakorlására, de az Approbata és Compilata Constitutiokban levő alaptörvények²⁾ valamennyi fejedelem megerősítése által állandó jogerőt és hatályt nyervén, vallásuk és jogaik gyakorlatában megvédték az egyházakat. Erdélynek a Habsburg-ház alá menése előtt 1686. jun. 28. kötött szerződés 6-ik pontjában is nyilván és eleve kimondatott: „hogy a négy bevett vallás Erdélyben és a hozzákapcsolt magyarországi részekben, úgyszintén az iskolák, templomok

¹⁾ Approb. Const. III. r. I. Tit. 1. artic.

²⁾ Approb. Const. I. t. 1. Tit. 2. artic.

papi lakok és jövedelmek — a törvényekben levő biztosítások szerint — soha semmi szín és ürügy alatt megláboríttatni nem fognak“; meg volt adva e biztosítás a Lothringeni herczeggel 1667. octob. 27. kötött szerződés 2. fejezete 3. §-ban is, valamint az I. Lipót fejedelem által adott Hitlevéiben, mely az 1791-beli 2. törvényczikkbe van beiktatva.

Mind e törvények és biztosítékok ellenére, sajnos, hogy a múlt század az erdélyi unitáriusokra nézve a szerencsétlenségek és a balsors százada volt: elvétettek templomaik, iskoláik, papi telkeik, birtokaik s a vallás és tudomány egyéb eszközei, a közhivatalokból kizárattak, a szellemi világosság közöttük kialudni látszott s csaknem végpusztulásra jutottak.

De e boldogtalan korszaknak véget vetettek II. József igazságossága s a II. Lipót és I. Ferencz fejedelmek alatt 1791. hozott LIII., LV., LVI. t.-czikkek, melyek a négy bevett vallás jogegyenlőségét biztosítván, az unitáriusok előtt — a fejedelem és ország törvényhozásának örök dicsőségére — minden, alsóbb és felsőbb, sőt legfelsőbb hivatalokra, s így a fejedelemnek és hazának szolgálatára az út ismét megnyílt.“

g) A magyar unitáriusok jelesei.

E Levél szűk kerete nem engedi, hogy az unitárius egyház érdemes férfairól kiterjedtebben szóljunk. Csak röviden megemlítjük Izabella özvegy királynét és fiát, János (Zsigmond) választott királyt, a kiknek az unitárius hitvallás a törvény oltalmába vétetését köszöni, s a kik ennek hívóit, egyházaít és iskoláit jótéteményekkel halmozták el; Békés Gáspárt, a felvilágosult szellemű s bátor unitárius főurat, Blandrata Györgyöt, a ki bár utóbb Dávid Ferencz ellenévé lett, de az unitárius hitvallásnak Erdélyben más vallásokkal egyenjoguvá tételére nagy befolyással volt; Dávid Ferenczet, az ifju király kedvelt udvari papját, a ki az unitárius hitvallást egyházi beszédeiben, hitvitáiban, püspöki egybehívóiban és nagy számú könyveiben fokokként haladva elébb s magasabbra, kifejtette és rendszerbe foglalta. Volt az ország nagyjai közt még számos főur, a kik ez egyháznak alapítványokat tettek s a nemzeti irodalmat, mint bőkezű Mecenások gyámoltották, így: Cháky, Hagymási, Pókai, Kendi, Patócsi, Mikó s más nagy nemzetségbeliek.

„Tudósaik és íróik közül halhatatlan érdemet szereztek maguknak: Dávid Ferencz, Molnár Gergely, Basilius István,

Karádi Pál, 1592—97. év körül Enyedi György, a ki: „Magyarázatai azon ó- és ujszövetségi bibliai helyeknek, melyekkel a Háromság tana bizonyíttatni szokott.“ (*Explicationes locorum Vet. et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis Dogma asseri solet*) című nagy hírű könyvét írta, a XVII-ik században a történetíró Bethlen Farkas, Somogyi Ambrus, Grondszy Sámuel, a XVIII-ik században Szent-Ábrahámi Lombárd Mihály, a ki 1720-tól 1737-ig, a legválságosabb időben egyedül volt a kolozsvári főiskola igazgató tanára, s az ottani egyház papja, 1737-től 1758-ig egyszer-smind püspök is, s a ki, ezen szolgálatai és: „Az unitáriusok hit-felfogása szerinti egyetemes keresztény Theologia“ (*Summa Universae Theologiae Christianae secundum Unitarios*) című műve által nevét a késő utódok hálájára tette méltóvá, mely 1787-ben II. József császár és erdélyi fejedelem engedélye következtében Kolozsváratt kinyomatván, a kolozsvári collegiumban a hittan tanításának maig kézikönyvéül szolgál. E hittani könyv magában foglalja azon hitelveket, melyeket a lengyel száműzöttek Confessiojukba foglalva a brandenburgi választó-fejedelemtől ajánltak, a mit több erdélyi fejedelem megerősített, s a mi olvasható Bock Sámuelnek a porosz Socinianusok történetéről Regensburgban kinyomatott könyvében, (*Historia Socinianismi Prussici s. a. t. Regiomonti MDCCLIII.*) a 71. s következő lapokon. Megemlítendő még Lázár István püspök, a kinek buzgolkodása által, és Zsúki László nagylelkű unitárius főúr, a kinek adományából Kolozsváratt 1792—97-ben a legnagyobb és legszebb magyar unitárius templom s ugyanott a szépen kibővített collegium épült.

b) A szertartások és igazgatási forma.

„Az erdélyi unitáriusok szertartása kevésből áll és egyszerű. A kis gyerekek beavattatnak a keresztény egyházba a Máté evangéliuma XXVIII-ik r. 19. versében meghatározott mód szerint Atya, Fiu és Szentlélek nevében, tiszta víznek a pap által fejökre öntése által. A hívek naponként kétszer mennek imádkozni a templomba, előbb hymnust és zsoltárt énekelnek s ezután következik az ima; vasárnap és nagy ünnepeken prédikáció tartatik. A három nagy ünnepen — karácson-, husvét- és pünköstkor — és Szent Mihály napján az év terméséért s keresztény voltuk bebizonyítására urvacsorát vesznek.

„Igazgatásuk formája ez. A szent zsinat a nyolcz esperesi körre osztott 123 unitárius egyházat, a mindíg zsinatra választott s

a fejedelem által megerősített püspök, és világi rendből szintén a zsinaton választott két főgondnok társelnöksége alatt, az ugy világi, mint egyházi rendü előkelő unitáriusok közül választott tanácsosokból alakult egyházi tanács befolyása mellett igazgatja. Az egyházi tanács által tárgyalt ügyekről jegyzőkönyv készül, s a kir. kormányzók által megvizsgálva, tudomásul vétel végett a Bécsben székelő fejedelmi udvarhoz terjesztetik fel. A püspök 1811. óta főtisztelendő Körömözi János úr. A papok a kolozsvári főtanodában philosophiai és theologiai tanfolyamot végzett ifjak közül rendeltetnek ki, a kik közül a papi állomás ürességbe jövételekor azok, kiket az ekklesiásia megválaszt, maguk bővebb kiképzés végett a bécsi akadémiára mennek (régén paduai, hollandiai és német egyetemeket keresték fel, de ez ma tiltva van) s a kolozsvári egyházban a papi tisztet mindig ezek viselik. Most tiszt. Szász Mózes ur viszi azt mindenek nagy meglegedésére.

i) Az oktatásügy állapota.

„Az elmúlt idők viszontagságai között — a mint elébb volt érintve — elvesztettük azon alapítványokat, melyeket őseink tettek, az iskolákat, a miket önköltségöken építtettek, a könyvtárt, könyvnyomdát s a tudomány egyéb eszközeit, s midőn tudományügyünket csaknem végveszély fenyegette, a Zsúki ős nemes nemzetség egyetlen reménye s utolsó sarja, és az unitáriusoknak az utóbbi időben legnagyobb jóltevője, a kolozsvári főiskolát tevén összes vagyona örökösévé, az által szükségben levő főiskolánkat tetemesen fölsegítette. Így az ifjuság nevelése és oktatása ismét lehetségessé vált. A hitant, görög és héber nyelvet e Levél írója tanítja, a philosophiát és irodalomtörténetet tisztel. Fűzi János úr, a történelmet a földrajzzal és chronológiával együtt, úgyszintén a német nyelvet tiszt. Molnos Dávid úr, a ki a collegium igazgatója (Rector) is, a mathesist és physikát tiszt. Székely Miklós úr.

„Az elemi oktatást az alsó osztályokban az ifjuság kebeléből kiválasztott hat tanító (P a e d a g o g u s) végzi, a philosophiai tanfolyamot végzettek közül, a ki jogi pályára készül, a jogot a kathol. alapításu kir. lyceumban díjfizetés nélkül végezheti.

„Az erdélyi unitáriusoknak Székely-Kereszturon és To dán is van gymnasiumjok, a hol a humaniorák taníttatnak. Minden iskolák főfelügyelője a püspök.

„Tanárok téfelében az az ősöktől öröklött szokás áll fenn, hogy

azon ifjak, a kik maguk felől főiskolai tanulásuk ideje alatt a legszébb reményekre jogosítanak, tanáraiktól a főtanácsnak ajánltatván, nyilvánosan megválasztatnak s külföldi egyetemekre küldetnek. Legelőbb Hollandia volt nekünk a tudományokban mesterünk, azután főkép Jena és Göttinga. Eltiltván a felség nemrég a külső egyetemekre menést, s protestánsok számára Bécsben egyetemet állítván: a mi ifjaink is — alapítványok hiányában — önköltségöken s magánosok jótéteménye által gyámolítva itt tanulnak. Kelt Kolozsváratt, jun. 1. 1822.“¹⁾

E levél három évig várt elküldésre. Oka lehetett, hogy a censurától tartva, vagy a titkos társaságokban részvételt tiltó udvari rendelet miatt aggódva, biztos magánalkalomra vártak, de biztosra venni egyiket sem merem; tény az, hogy csak 1825. jun. 17. küldetett el Londonba tisz. Aspland Róbert és W. J. Fox urak czime alatt, s rá utóbbítól octob. 19. Sylvester hittanárhoz a következő angolul irt, forrásomban magyarul meglevő szívélyes válasz érkezett:

„Tiszteletes ur! Önnek 1825. jun. 17-én kelt s tisz. Aspland Róbert urhoz és hozzám intézett tudósítása: „Erdélyben az unitárius hitvallás története és jelenvaló állapota felől“ nagy örömet okozott az összes angol unitáriusoknak, a kik a tiszta vallásban idősebb atyafiak üdvözlét méltó dicsekedés tárgyának tekintik. Nagy Lázár levele is kezéinkhez jött s nagy örömmel olvastatott fel. E levelemet iktári gróf Bethlen Domokostól küldöm, a kitől hallván, hogy Kolozsváratt az angol nyelvet értik, jónak láttam e nyelven írni, s a grófra biztam némely nyomtatványokat, melyekből megismerhető az angol unitáriusok vélekedése és mostani állapota. Hogy dolgaink miben létét jobban megismerhesse, kérem uraságotat, fordítsa figyelmét kiváltképen e czim alatti dolgozatokra: „Az unitárius irások fundamentális lajstroma.“²⁾ Gróf Bethlen hirtelen utazván el innen Párisba: nem jutott időm hosszasabban írni, s röviden csak azt jegyzem meg, hogy uraságod érdekes tudósítása az erdélyi unitáriusok dolgairól ép akkor érkezett ide, midőn én súlyos betegségben ágyban feküdtem, s ez okozta mulasztásomat, hogy töstént nem felelhettem. Ez országban minden unitárius velem együtt nagy tisztelettel van urasághoz és azokhoz,

¹⁾ Steph. Fosztó Uzoni Histor. Ecclesiast. Transsylvano-Unitaria. Lib. 3. Vol. 6. 31—36. lap. A székely-kereszturi gymnasium példánya. latin másolati szövegéből saját fordításom szerint.

²⁾ E könyv szabatos angol czimét nem sikerült megtudnom.

a kik úgy, mint uraságod hitünk régi vallását Magyarországon fentartják. Mi imádkozunk az uraságtok Collégiuma, ekkléziája és iskoláik szerencsés fennállásáért, reméljük, hogy alkalom szerénti levelezésünk uraságtoknak örömet okoz, s a tiszta kereszténység javát elősegíti. Vagyok Tiszteles ur, különös tisztelettel (F o r r á s o m b a n n é v n i n c s a l á i r v a) Dalston, London mellett. A keltezés és levél eleje mutatja, hogy írója Fox I. W. volt. ¹⁾ E válaszoknak, valamint Nagy Elek levelének is, hihetően a fenn érintett okok miatt nincs nyoma az egyh. képvis. tanácsi jegyzőkönyvben, de későbbi tények mutatják, hogy az esperesi körökkel az is, mint örvendetes esemény, másolatilag közöltetett.

Ez volt az első angol-magyar unitárius érintkezés sora s egymásra gyakorolt kölcsönös hatása. A ki az angol közleményt, ennek mélyére hatva olvassa át, látni fogja benne a nagy nép polgári szabadságának egészséges szellemét, s hogy az mily erőteljesen fejeződött ki egy vallási társulatnak a hit legkényesebb kérdésében nyilvánosság elé bocsátott iratában. Nincs abban homályos háttér s az igazságot rejtegető keresettség. Nyílt, férfias az, kifejező a nyilatkozók akaratát, érzületét és jogát egészen. A társulat saját ügyét egyszersmind közszabadsági és emberiségi ügynek, magát annak megvalósítására küldetéssel bírónak érzi és úgy kívánja tekintetni. Létalapja közös meggyőződésen nyugvó önkéntes szövetkezés a hit és lelkiismeret szabadságának biztosítására. Az unitáriusok vallásszabadságát biztosító 1813-ki ugynevezett Smith Vilmos-Acta nevű törvényen kívül nem védi őket hagyomány és régi jogszokás, sem kormányi és hierarchiai tekintély, egyedül a tudomány fölénye, az igazság és meggyőződés erkölcsi ereje az, a mire támaszkodnak. S minő hatalom van föllépésökben? Tartózkodás nélkül fejezik ki Isten, Krisztus, Szent Lélek felőli nézeteiket, a mit máshol alig lehet óvakodólag is tárgyalni a nélkül, hogy büntető törvények, önkényü kormány rendeletek, canoni fegyelem és hivatalvesztés akadályaiiba ne ütközzenek a szabadon gondolkozó; megismertetik hitelveiket, megnevezik vallásuk előhirdetőit, a kik hitökért vértanúságot szenvedtek; későbbi szerencsés úttörőiket, a kik meggyőződéseikért feláldozták világi szerencséjüket, néha életüket is; néven nevezik meg üldözőiket és barátaikat; büszkén mutatnak rá jeleseikre, a kik valóságuk mellett a tudomány fontos ágaiban hazájoknak és az emberiségnek nagy szolgálatokat tettek s önmagukéval az unitárius ne-

¹⁾ Steph. F o s z t ó U z o n i s. a. t. Vol. 6. 42. lap.

vet is magasra emelték; megmondják jövő kilátásaikat, s megismertetnek azon eszközökkel, melyek által céljaikat elérni óhajtják. Multjok tökéletes ismeretét, a történelem teljes anyagkészletének bírását, s a társulatba rendkívüli értelmi erő központosítva létét művek tartalmassága oly mérvben mutatja, mint írói classicitásukat, s a felfogás és eszmék eredetiségét az előadási forma egyszerű szépsége. Öntudatosság, önbecsérzet és férfiúi tetterő van kifejezve az egész *Előadás* n, mely tudományi magas színvonalával parancsol, vonz és hódít, őszinteségével s igaz keresztényi hangulatával bizalmat kelt, megnyer és leköt.

Sylvester tanár levelén tartózkodó óvatosság s több resignatio mint önbizalom fejeződik ki. Terjengő az és sok benne a köznapi és általános. Az unitarismus eredetét és hittanait tárgyzó történeti anyag nincs az angol *Füzetke* tömör modorában tartva és részletezőleg feldolgozva; történetök azon legérdekeseb részét, melyet Dávid Ferencz elítéltetése képez, oly közönyösen érinti, a mi az angolok Krisztus nem imádását illető magvas és megnyerő tárgyalásával nincs összhangban, alant jár és lendületnélküli. A vagyonelevétel tárgyalása is lapos, kritikátlan s alig kelt érdeklődést. De Sylvestert a drákói szigorú sajtóviszonyok s a bécsi titkos rendőrség üldözése tartóztatta el a tények és igazságok mélyebb nyomozásától s élénkebb kifejezésétől. Azonban érintette a bajokat és sebeket, a mit elégnek vélt az angol hitrokonok figyelme felköltésére, a nélkül, hogy az elmélyedés erősb színezést, ez benn az országban féltékenységet, Bécsben megtorlást idézzen elő. Más egy önálló, más egy idegen hatalomtól függő ország polgárainak helyzete és szabadsága; mindkettőnek értéke a viszonyok szerint ítélendő meg. Ha az angol-unitárius nyílt, bátor, önérzetes: az erdélyi a szenvedésben kitartó, küzdelemtől megedzett, békülékeny és megalkunni kész érületével, jellemével és resignatiójával vonja magára a külföld figyelmét, mint az istenegység eszméjének legrégebb hívője s védője. Vállán emelkedett fel csaknem szédítő magasságba, szive hű ragaszkodása tette népszerűvé azt a férfit, a ki e felséges eszmét írva zászlójára, azt a legnehezebb harcok között, nagy időn át, diadalmasan lobogtatta s csak a mikor vezér és zászló elesett, akkor hajolt meg a hatalom önkénye előtt, de ideálát akkor is szívébe zárva írta alá a *ráerős* zakolt krisztus-imádási hitformát. Ujabb ostrom alá vétetve, megkövezés, a fejedelmi darabontok által felkonczoltatás, rablánczviselés és birtokukból kivetköztetésük után, ujabban meg kellett alkunni ama szörnyü veszélylyel, hogy egész felekezetük

kiirtassék, s ismét aláírta a Krisztus-imáadás kényszerű tanát, de hite ideálja akkor is a régi maradt, s a deézi complanatio után is szívében minden hív unitárius egy eszmét őrizett agyában, egy hitet vallott szívében: Egy az Isten! Mikor Erdély a Habsburg-ház oltalma alá ment, s önállását, az unitáriusok nemsokára egyházi javaikat veszítették el, életfájuk gyökerére rá lőn téve az irtó fejsze, kiirtásukat a hatalom kimondotta. Az unitarizmus összességben s mélyebbre vonult a szívek titkos redőiben, az ideál megdicsőült a szenvedések közt, s tűrt és hallgatott. Már csak mi voltunk a világ-megújító hiteseinek letéteményesei, míg a francia nagy forradalom életre ébresztette nyugat más népeiben is. Az Istenség hitét Erdélyben még akkor is 20,000-nél több ember védte féltett kincs gyanánt. Ezek mi voltunk, a teljes hit- és lelkiismeretszabadság őrállói keleten. Mi a törhetlen bátorság és kitartás, százados megáláztatás és hősiesség által érdemeltük meg a legrégebb unitáriusok megtisztelő címét s a jók rokonszenvét. Ha az Sylvester tanár Levele soráiban nincs benne, ott van a sorok között, jóakaróink elmondották élő szóval, s így a levélváltás lett alapja és kezdete hitrokonni viszonyunknak, kiindulási pont és tájékoztató szövegnek a jövőben, a mit mindkét nemzet fiai szeretettel fognak megőrizni szíveikben.

III.

MAGYAR-UNITÁRIUS KEZDEMÉNYEZÉS ÉSZAK-AMERIKÁBAN.

A mint az angol unitáriusok 1821. ápr. 30-ki nyomtatott füzetkéje az angol-magyar unitáriusok közötti hitrokonni egybeköttetésnek s egy örömdetes baráti viszony létrejöttének alapja és kezdete volt: úgy lett kezdeményezője a magyar és északamerikai unitáriusok közt kifejlődött ismeretségi és hitrokonni viszonyának az 1830. gróf Béli Ferenczcel Észak-Amerikába utazott Bölöni Farkas Sándor. Sőt ennek annál láthatóbb és gyorsabb hatása és eredménye volt, minél természetesebbek és megragadóbbak a személyes látás, mint az irás benyomásai. A levél és könyv tartalma lassan foglalja el az értelmet s csak idővel nyeri meg; de az elmésség és kedély társulva a rokonszenv hatalmával a szívet azonnal meghódítja és leköti, s gyorsan barátokká tesz idegeneket is. Farkas Sándor megjelenése a legkedvezőbb hatást tette mind az angol, mind az észak-amerikai társas körökben, nagy tudománya, az angol-amerikai viszonyok alapos ismerete s demokratikus gondolkozásmódja által, a

mi komoly magatartásából s határozott, rövid és jól megfontolt beszédeiből hamar kiismerszett. Angliában létében az Egyetemes theologiai havi Tár-ban (Monthly Repository s. a. t.) 1831. érdekes angol levelet irt, melyben az angol unitáriusoknak a magyar unitáriusokról közfigyelmet keltőleg beszélt és a két nemzet közötti viszony létrejöttére nagy befolyással volt.¹⁾ Farkas Sándor utazása főcélja politikai és társadalmi volt, a közintézményeket és törvényeket tanulmányozta, hogy hazájával megismertetve, annak mivelődését mozdítsa elő; de mint buzgó unitárius figyelmét mindkét ország unitáriusaira kiterjesztette, s felőlük különösen ifj. Ware Henrik, az észak-amerikai cambridge-i Harward-Collegium egyik tudós tanára s az Unitárius Társulat küldölgokban működő titkára által²⁾ fontos egyháztörténeti, közoktatási és statisztikai adatokat szerzett, s azokról jelentését az Erdélyi E. képviselő Tanácshoz 1831. nov. 14. Cambridge-ből, mely város (Massachusetts-államban) Boston mellett van, beküldötte.

A küldemény volt: egy Jelentés és az amerikai Unitárius Társulat elébb említett titkárának a Társulat megbízásából irt hivatalos levele, mely röviden az angol, nagyobb kiterjedésben az amerikai unitáriusok történetével, az ifjuság oktatása ügyével és az irodalmi viszonyokkal ismertet meg s a levélírónak Farkas Sándor iránti személyes érzelmeit fejezte ki. Történelmi tartalmáért s azon okból, hogy az amerikai unitárius viszonyokat is egy ottani tekintélyes férfi értesítéséből alaposan megismerhessük, elébb a Levelet közlöm.

k) A titkár levele.

Kedves Farkas ur! Különös szerencsémnek tartom, hogy önnel megismerkedtem, ámbár rövid találkozásunk nem adhatott alkalmat arra, hogy ismeretségét használhassam, a mit igen sajnállok. Ohajtottam volna, hogy több időt töltsön e környéken, s társulatunk és valásunk felől öntapasztalásból szerezhett volna bővebb ismeretet, va-

¹⁾ Keresztény Magvető. IX. köt. 1874. Frettwell János beszéde a budapesti angol-magyar unitárius értekezleten. 130. l.

²⁾ Farkas Sándor és gr. Béli Ferencz a Társulat nevezett titkárához lévén ajánlva, Cambridge-ben fölkeresték, általa előzőkenyen fogadtattak s a Collegiumot az ő vezetésé alatt vizsgálták meg. Farkas Sándor érdekesen írta le ezt: Utazás Észak-Amerikában című, 1835-ben megjelent műve 13., 123., 124., 125. lapjain, a mit az olvasó örömmel fog olvasni s ott fel fogja találni indító okát az ifj. VARE HENRIK FARKAS SÁNDOR iránti őszinte vonzalmának s igaz tiszteletének.

lamint azt is, hogy öntől személyesen hallhasam az erdélyi unitárius atyafiak történeteit és mostani állapotját, és hogy róluk különböző kérdéseket tehettem volna. De mindez már személyesen nem lehetséges, s örömmel hallottam, hogy ön e tárgyban egy rövid előadást írt. Kérem, küldje meg nekem annak másolatát, ígéretem szerint történetünknek egy rövid előadását én is ezennel közlöm . . .

Az Észak-Amerikában megtelepedett elsőbb lakósok a Kálvin szoros [rigid] követői, de az eklézsia igazgatására nézve Independentek vagy Congregationalisták voltak, azaz: mindenik külön gyülekezetet tartott, hogy a hit dolgában egymástól egészen függetlenek legyenek. Egy pap sem tartozott számolni vallásos véleményeért a másnak, csak a maga Congregatiójának vagy eklézsiajének, s egyik Congregatio sem függött a másától. E helyzetben mindenki maga gondolkozhatott vallása állapotjáról, következőleg többen különbözni kezdettek a közönséges vélekedéstől s elhagyták a Kálvinismust. A XVIII-ik század vége felé az ily férfiak száma igen kezdett nevedni Bostonban és környékén. E változást részint a nevelés és tudományok széles elterjedésének, részint a szomszéd egyetemeknek lehet tulajdonítani, hol a tudományos emberek lassanként szabadabb vélekedésre és gondolkodásra tértek a vallás dolgában. Így minden lárma és ellenkezés nélkül a keresztények nagy száma eltért eleinek hitétől s unitáriusokká lettek. Hozzá járult az is, hogy ugyanazon időben a függetlenségért folyt háboruk s más okok miatt általános vallásbeli lankadság lepte meg a közönségeket, s Kálvin követői ez alatt teljes mozdulatlanságot mutattak. Végre ők is vevék észre a vallásbeli szabadabb gondolkodás terjedését, ellene kezdették magukat szegezni, s néhány évi vetélkedés támadt köztük a nélkül, hogy ez akkor figyelmet keltett volna. De 1815. elvégződván a politikai szakadások [Scissio, Schisma] s a népnek több alkalma levén figyelmét más tárgyakra is fordítani, a vetélkedés hevesebb s általánosabb lett, a mi az említett évtől fogva mostanig egész szenvedélyvel folyt, sőt most is foly és a többi államokban is terjed ez. Ez az oka a hitfelekezetek közti azon mozgalomnak és buzgóságnak, mely őket annyira elfoglalja s munkásságban tartja. Így eredtek unitárius eklézsiaink, s lárma és vetélkedés nélkül alakították és állapították meg magukat. Megjegyzem, hogy a vetélkedések óta napoként szaporodik számuk s erejük folyvást nő. A leggyőzésökre kezdett viták még erősbitették őket, sőt örömmel mondom, vallásosabbakká is tették. Az eklézsiaik száma mintegy százkilenczven, szinte annyi a papoké is. Ezeknek felénél több [120] a

massachusettsi államban van; számosan vannak Maine és New-Hampshyrban, néhány Ver-Mont, Connecticut, Rhode-Island, New-York, Pensylvania, Maryland, Virginia, Ohio és Georgia államokban. Minden évben új egyházak alakulnak, s az amerikai államok majd mindenikében naponta nevededik az ohajtás, hogy vallásunk predikáltatását hallják. Nehányat kivéve minden papunk valamely nevezetes collegiumban tanult, nagy része az itteni universitáson. Prédikációikat olvassák. Rögönzés ritkán használtatik, s inkább csak magán-gyűlésekben. Papjaink gyakran tartnak gyűléseket, melyekben a szentírás helyei felett értekeznek. Az imádság — kivéven Bostonban egy templomot — könyv nélkül szokott elmondani. Papságra menendő ifjaink a Harward-egyetem theologiai osztályában neveltetnek, ha előbb a classikai és philosophiai tanfolyamot elvégezték. A theologiai tanfolyamot három éven át három tanár tanítja: az első a dogmatica theologiót, a második a Biblia magyarázatát, a harmadik a kathedrai oratoriát. A tanulók száma rendszeresen harminczöt. Ezen kívül még különböző intézeteink vannak vallásos ismeretek terjesztésére s a jóltevőség előmozdítására. Legsikeresebben munkálkodik ezek közt: Az amerikai unitárius egyesület [The American Unitarian Association], melynek bizottságára rám bízta, hogy munkálkodásaiból uraságnak egy példányt ajánljak, melyet e levelemhez zárok; megbízott arra is, hogy uraságnak megkérjem a köztünk való levelezésre, mert az egyesületnek különös óhajtása az, hogy a világ minden részeiben az unitárius vallást hívó atyafiakkal egybekötését hozzon létre.

Vannak különböző időszakos irataink is, melyek vallásunk elvei és ezek boldogító befolyása terjesztésére vannak rendeltetve. Ilyenek: A Keresztény Vizsgáló [The Christian Examiner], mely évenként hat darabban jelen meg, Unitárius ügyvéd [The Unitarian Advocate], és Bibliai Tolmács [The Scriptural Interpreter], melyekből havanként egy füzet jó ki.

Az említett, unitárius nevezet alatt levőkön kívül, két nagy számból álló vallásfelekezet van, melyek szintén eltertek a Szent Háromság dogmájától; egyik az Universalistáké, melynek 150 ekklezsiája van. Buzgó és virágzó felekezet, inkább a keleti államokban terjednek; a másik a Keresztényeké [The Christians]. Ez is igen buzgó felekezet, mintegy ezer ekklezsiájuk van, befolyásuk nagy, a szabadságnak legbuzgóbb védelmezői, a nyugati államokban igen terjednek.

„Ezeket akartam uraságnak az amerikai unitáriusok állapo-

táról röviden megírni; bővebb felvilágosítást vehet róluk az egyesület évi tudósításából, melyeket szintén egy példányban mellékelek, s akármely kérdése lenne e tárgyak felől, örömemnek tartom azokra felelni.

„Ujra kinyilatkoztatom sajnálatomat a felett, hogy több alkal-
mam nem lehetett önnel bővebben megismerkednem. Remélem, irni fog nekem, mielőtt hazánkat elhagyná, s folytatni fogja levelezését, ha hazájába visszatért. Nagyon ohajtanám, hogy a világ többi részei-
ben elterjedt hitrokonaink jobban megismerhessék s különös érint-
kezések által egymást buzdítsák. Köszönöm a Mindenhatónak, hogy
ön — ámbár kevés ideig — köztünk volt, s ez által utat nyitott az
Amerika és Erdély között való érintkezésre. Kivánom, hogy az tartós
és sikeres barátságunk kezdete legyen.

„John Bowring barátom Angliából közelebről hozzám irt leve-
lésben különös részvétellel emlékezett meg önről, ajánlta barátságomba.
Bár levelét önnel találkozásom előtt vehettem volna. Látom e leve-
léből azt is, mily jelentőséget adott a londoni évi uni-
tárius gyűlésnek önnek és Rammon Roy urnak jelen-
léte. Ohajtanám, hogy bár ön jelen lehetne a mi májusi gyűlésünkön.
Ne sajnálja jelenteni tiszteletemet uri társának [érte gróf Béli Fer-
enczet], s fogadják el mindketten szíves köszöntésemet. Adja az
ég, hogy hazájokba egészségben és szerencsésen térhessenek meg.
Vagyok önnek egész tisztességgel —

Cambridge, [Észak-Amerika, a massachusettsi Statusban, Boston
mellett] november 14. 1831-ben,

alázatos szolgálja s hitbéli atyjafia:

Ifj. Ware Henrik m. p.

[Az Amerikai Unitárius Associatio titkára a
külső dolgokban.]¹⁾

1) Farkas Sándor északamerikai utazó jelentése az
angol és amerikai unitáriusok szaporodásáról.²⁾

aa) Angliában és a birodalom más részeiben.

„1831-ben már 212 eklézsiájok volt az unitáriusoknak
csak Angliában, mintegy ötvenkétezer hallgatóval. Scotiában ez-

¹⁾ Farkas Sándor fordításából. *Histor. Eccl. Transsilv. Unitar. Lib. 3. Volum. 6. 388—391. ll.* E rész a budapesti unitárius templom fel-
szentelésére irt „Emlékiratba“ kivonatossan közölve volt, de itt egész
teljességében van közölve.

²⁾ A Fosztó Uzoni-féle unitárius Egyháztörténet folytatói így jelöl-
ték meg ezt: „T. Farkas Sándor ur, kedves hitsorsosunk s vallásunk

előtt 15 évvel alapított az első unitárius ekklezsia, Glasgowban azóta az ország több részében is elterjedtek. Edinburghban is mintegy 150 hallgatóval 1820. alakult ekklezsia. Irlandban már régebben is voltak gyülekezeteik némely helyen, 1829-n és 1830-n pedig az ottani Presbyterianusok közt folyt vallásbeli vitások következtében azok közül egyszerre negyven ekklezsia alakult. Dublinban és Belfastban több unitárius gyülekezet van.

Az anyaország fővárosában Londonban most a következő unitárius templomok vannak: 1. York Street (St. James), papja tiszt. Tagart úr. 2. Essex Street, Strand, papja tiszt. Magda úr. 3. Carter-Lane, papja tiszt. Porter úr. 4. Worship Street, papja tiszt. Mardon úr. E templom közös a baptistákkal. 5. Jewin Street, papja tiszt. Davison úr. 6. South Place, a Finsbury kerület, papja tiszt. W.J. Fox úr. 7. Stamford Street, Blackfriars, papja tiszt. Rees úr. 8. Hackney (falu Londonban), papja Aspland úr. 9. Artillerie Lane.¹⁾ 10. Wood Street. 11. St. Thomas Street Southwark.

Gibraltárból 1830. azon kedves tudósítást vette a londoni unitárius társulat, hogy az ottani angolokból és számkivetett spanyolokból egy unitárius vallásu egyesület alakult.

Angolország Kelet-indiai birodalmában 1831-ben már szintén volt két unitárius templom és iskola; egyik Madrasban Pursevarakumban van, papja tiszt. Robert ur, a másik templom Secundarabdban, papja tiszt. Chíniah Abrahám úr, a ki templomot és iskolát maga épített, mindkét pap indus.

Megemlítendő Williams nevü indus tudós, a ki Thamu nyelven²⁾ már több írást adott ki az unitárius vallás fejtegetésére.

buzgó védője, Amerikában tett utazása alatt, az unitáriusok ottani állapotáról hiteles följegyzést kézzített s azt az Erdélyben levő M. és Főtiszt. Consistoriumhoz küldötte, honnan az, az egyház éltes tagjaival (seniorok, esperesek) a hívek lelki örömeire közölte, s általuk az ekkleziákban azok buzditására kihirdettetett.“ Histor. Eccl. Lib. 2. Vol. 6. 385. l.

¹⁾ E két utcai templom és pap nevét — úgy látszik — nem tudhatta meg.

²⁾ Legyen szabad megjegyeznem, hogy Bálint Gábor keleti tudós hazánkfiának már egy thamu nyelvi tanulmánya megjelent az erdélyi muzeum-egylet Bölcséleti, nyelvtudom. és történeti szakosztály a időszak iratának 1889- i folyama I-ső kötete, I. füz. 33—55. V. köt. III. füz. 215—256. lapjain; nem sokára gróf Széchenyi Béla európai hírnagy műve II-ik kötetében szintén két nagyfontosságú és hasonló tárgyú dolgozata fog megjelenni, a minek újabb átdolgozása sa nyomtatás ellenőrzése végett nagyérdemü tudósunk nemsokára közénk visszatér. Hozza Isten.

Calcuttában a londoni unitárius társulat most igyekszik templomot építeni.

Európa más országai közül —

Genevában a reformált hitűek közt folyt szintolyan vallási viták miatt, minő az irlandiak közt folyt le, három év óta nevezetes terjedést nyert az unitárius vallás. 1831. jul. 1. egy új időszak unitárius folyóirat indult meg, czime: *Transciant*.

Párisban 1831. jul. 12-én az ott tartózkodó angol és amerikai unitáriusok Choiseul utcában (Rue Choiseul, Nro 12.) unitárius isteni tiszteletet kezdettek tartani.

bb) Az északamerikai szabad államokban.

„Északamerikában az unitárius vallás 1794-ben lett ismeretessé legelőbb, az akkor Londonból önkéntes száműzetésbe ment Priestley József angol tudós által, (fennebb bőven volt róla szó), s azóta főképen az északi államokban bámulásra méltó gyorsasággal terjed. Ezt a következő adatok mutatják.

Bostonban (Uj-London), mely város tudós férfaira s műveltségére nézve nagy értelmi felsőséggel bír Amerika többi városai felett, most, 1831-ben már tizenkét népes unitárius templom van.

A bostoni unitárius közgyűlés 1831-ki jegyzőkönyve szerint a szabad államokban a következő ekklézsiák és papok vannak: Massachusetts államban 147 ekklézsia, 118 pap. Maine államban 12 ekklézsia, 8 pap. New-Hampsyre államban 11 ekklézsia, 10 pap. Rhode Island államban 2 ekklézsia, 2 pap. Connecticut államban 2 ekklézsia, 1 pap. New-York államban 5 ekklézsia, 3 pap. Pennsylvania államban 5 ekklézsia, 2 pap. Washington államban 1 ekklézsia, 1 pap. Maryland államban 1 ekklézsia, 1 pap. Déli Carolina államban 1 ekklézsia, 1 pap. Georgia államban 1 ekklézsia, 1 pap. Kentukki államban 1 ekklézsia, 1 pap. Ohio államban 1 ekklézsia, 1 pap.

Az egyesült államokban közelebb együtt százkilenczvenhárom unitárius egyház alakult.

Cincinnati, Louisville, Missouri és Mississippii államokban az unitáriusok számát kilenczvenhat ezerre teszik.

Canadában is néhány ekklézsia alakult.

A bostoni unitárius egyesület minden államba —

különösen az indusok közé — missionáriusokat küld e vallás ismeretetésére és terjesztésére.

A bostoni templomban — írja Farkas Sándor — indus, a new-yorkiban szerezsen unitárius atyafiakat is láttam megjelenni.

Az amerikai unitáriusok theologiai főiskolája Cambridge-ben van, (közel Bostonhoz), most 47 ifjú tanul ott theológiát.

Bostonban most (1831.) az unitárius vallás terjesztésére 5 időszakos irat jelenik meg, Angliában szintén 5, Genévában 1. Ezekon kívül Amerikában néhány társulat van, mely az erkölcsös és vallásos irányu jobb könyveket a szegény unitárius ekklezsiákban ingyen terjeszti.

Az amerikai congressusban a két legkitünőbb szónok Ewerette és Webster urak mindketten unitáriusok.

Mind az angol, mind az amerikai unitáriusok igen óhajtanák, — ezzel végzi jeles utazónk jelentését — ha az erdélyi atyafiak évenkénti gyűléseikről (értik a főtanácsi és zsinati gyűléseket) irt jegyzőkönyveik bár csak fontosabb részeit velök közölnék.

Cambridge, (Észak-Amerikában, Massachussets Statusban Boston mellett) nov. 14. 1831.⁴

Oldalvást írva: Farkas Sándor urnak. (Angolból fordítva.)¹⁾

m) Az amerikai unitárius társulat titkára levele Molnos Dávid kolozsvári unitárius tanárhoz.

Az angol unitáriusok tíz év előtt Sylvester György hittanárhoz intézték közlésöket, s az erdélyi unitáriusok szintén nem saját legfőbb hatóságuk, az Egyházi Képviselő Tanács utján, de szintén Sylvester tanár által adtak rá választ. Ez utat követték az amerikai unitáriusok is most; az időközben elhalt hittanár helyett, ifj. Ware Henrik titkárunk által Molnos Dávidhoz, a collegium kitünő tanárához küldötték a bostani unitárius társulat nevében üdvözlő levelöket, mely a legelső hivatalos érintkezési irat a két ország unitáriusai közt; oly bensőség jellemzi azt, s a kis Erdély és nagy Északamerika közötti hitrokoni viszony szövődésének oly részleteit foglalja magában,

¹⁾ E jelentés anyagát — úgy látszik — szintén ifj. Ware Henrik ur, az amerikai unitárius társulat titkára küldötte meg tudós utazónknak, a mi annak teljes hitelességet ad. Steph. Fosztó. Uzon. Histor. Ecl. Transylvania-Unitaria Lib. 3. Volum. 6. 385—388 ll. A székely-kereszturi gymnasium példányá szerint.

a miket ismerni szükséges, s a mi nélkül az erdélyi magyar és angol-amerikai unitáriusok közötti viszony az első korszakban nem lenne teljesen kidonborítva. Álljon hát itt e levél is befejezésül.

„Tisztelt Professor ur!

Azon részvét, melyet az amerikai egyesült státusokbeli unitárius keresztények vallásuknak a világ több részeiben való terjedése iránt éreznek, és azon kívánságuk, hogy erdélyi hitrokonaik állapotját és sorsát bővebben megismerjék, arra indítottak engemet, hogy e levelemet a Professor urhoz intézzem.

Ezelőtt néhány évvel azt határozta volt társulatunk, hogy erdélyi hitrokonaikkal levelezést kezdjünk; de e feltételünket eddig megakadályozták a körülmények. Egy odavaló hazafinak országainkban való utazása most erre kedvező alkalmat nyújt, s engem azon szerencsében részesít, hogy mint e végre megbizott, a Professor urnak s általa az erdélyi unitáriusoknak kinyilatkoztassam az amerikai unitáriusok szives üdvözlését.

Mi mély tiszteletet érzünk azon országbeli unitáriusok ősi és tiszteletre méltó vallása iránt, s igen óhajtjuk a velek való érintkezést és egybeköttetést fentartani, mely által reméljük, hogy mostani állapotjokkal jobban megismerkedünk, s reméljük, hogy a föld golyóbisa e két távol tartományai közt a szeretet kötelékei szorosabbra fűződnek.

Mi még új nép vagyunk s körülünk is minden új. De tetszett a mindenhatónak vallásunkat előmenetellel megáldani. Farkas urtól, a ki tanuja volt állapotunknak és helyzetünknek, bővebben megtudhat a Professor ur mindent, megtudhatja azt is, hogy mi állandók és boldogok vagyunk. Dolgainknak körülményesebb megtudása végett Farkas urra, a hozzá irt levelemre s neki küldött néhány könyvre utalóm a Professor urat.

Én, mint szintén a Professor ur is, egy Universitas mellett hivatalban vagyok s professora a katedrai szónoklatnak (O r a t o r i a.) Remélem, hogy ez a körülmény is menteni fogja, hogy magamnak önhöz irni szabadságot vettem, s arra bírja önt, hogy engem levelével szintén szerencsétlessen. Azon nyomtatott munkácska, melyet a Professor urnak küldök, a mi Universitasunk rendeltetése és munkálkodásai iránt világosítást fog adni. Tegyen engem oly szerencsésé a Professor ur, hogy odavaló Universitasukról (értve van a Collegium) hasonló tudósítását vehessem.

E levelemet nem csak magam, de az amerikai unitárius társulat (Associato) nevében is irtam, melynek a küldölgokban Secretarius-a vagyok. Fogadja el a Professor ur a Társulattól és tőlem megkülönböztett tiszteletünk bizonyosságait, melyek után maradtam a Professor urnak

hitbeli atyjafia és alázatos szolgálja:
ifj. Ware Henrik m. pr. Secretarius.“¹⁾

Az unitárius Egyházi Képviselő Tanács 1830—31-iki jegyzőkönyvében — a mint róla hitelesen értesültem — a Farkas Sándor Amerikában létéről, az általa talán Erdélyből vitt üdvözletről, s a Molnos tanárhoz irt társulati titkári levélről emlékezet nincs, valamint arról sincs, hogy a küldött levélre a Képviselő Tanácstól viszonüdvözlét intéztetett volna Amerikába. Hivatalosan ez az akkori politikai viszonyok közt tehető nem volt. De kétséget nem szenved, hogy az illető tanár a nemes részvétért, s a hitrokoni igaz szeretet bizonyítékaiért, valamint a multunk iránt elismeréssel viseltető s jövőre lelkesedést keltő levélért az erdélyi unitáriusok legmelegebb köszönetét kifejezni kedves kötelességének és szerencsájének tartotta. Maradt-e fenn irott emlék róla az e. képvis. tanácsi levéltárban? én meg nem mondhatom. Ott élők nyomozzák ki s pótolják értesitésem fogyatkozásait. Külső tényekből csak annyit tudok, hogy Farkas Sándor felvilágosító Jelentése az esperesi körökbe egy consistor tag buzgósága folytán kiküldetett s a hivek örömére köz tudomásra adatott; eredetije pedig — a mint értesültem — a Farkas Sándor-féle hagyaték közt ma is ott van a főtanácsi levéltár kéziratái között. Az 1831-ki első nyomtatott közléstől a Molnoshoz küldött levélíg, az ezután lehetett levélváltások, az újabb korszakbeli sűrűbb érintkezések s Angliából és Amerikából kapott feles nyomtatványok, évi közgyűlési jegyzőkönyvek s. a. t. összegyűjtése, rendezése, s azokból a magyar-angol-amerikai unitárius érintkezések általam az eddigiekben vázolt első korszakának kiegészítése, megigazítása, s ugyszólván hitelesítése, Londonban tanult tanáraink valamelyikének lenne kötelessége s újabbkori egyháztörténetünkre nézve nagy szolgálat. Sajátságos jellemzése

¹⁾ Steph. Fosztó U zoni. Histor. Eccl. Transylvano-Unitaria. Lib. 3. Volum. 6. 391—392. ll.

A levél végén — úgy látszik — Farkas Sándor által ez utasító jegyzék volt: Adresse ez: Rev. Henry Ware Jr. Cambridge, Massachusetts.

Ha szükség, hozzá lehet adni ezt is: U. S. A. To The Care Off. Daniel Lovo, Paris.

alkotmányos állapotunknak, hogy ugy 1821-ben az angol, mint 1831-ben az amerikai unitáriusok nyújtottak nekünk elébb hitrokoni s baráti kezet, s mi csak viszonzottuk azt. A kezdeményezés érdeme s dicsősége az övék, mienk csak a hálásan fogadás és hű viszonzás. Pedig a rászorultak mi voltunk. Nekünk csak multunk érdekes s az bir becsesel. Angol-amerikai hitrokonaink a jelennek adtak szilárd-ságot, s gazdag nemzeti szellemük egész tárházát bocsátva rendelkezésünkre, szebb jövőre biztos kilátást.

Még csak azon erdélyi magyar theologusról egy szót, a ki 1849-ban London unitáriusait angol szónoklatával elragadta. Ez Jakab József, Kolozsvár egyik ujonnan választott papja. Ő 1846—47. Göttingába tanult egy angol ifju barátjával, kinek kedveért 1848-ban Londonba ment, ¹⁾ s ott az unitáriussággal megismerkedett; járt gyülesekbe, hallgatta a Manchester-New-College tanárait, beutazta Scótiát, prédikált Londonban s több helyt a vidéken, angolul, meg-lépő könnyűséggel, szabadelvűleg s hatásosan. Mikor haza jött, el-beszélte, hogy nekünk Londonban kellene tanár papjainkat képez-tetni; dicsérte az ottani tanárok tudományi magas színvonalát, s a tanulók komoly előkészülését pályájukra. Volt e megbízatása Erdély-ből, ha a csatornán átmegy? nem tudom. Hozott-e izenetet? azt sem. De az bizonyos, hogy Londonban léte a magyar-angol korábbi emlékeket kellemesen újította fel, s a két ország unitáriusai közötti viszony lassan, de folyvást fejlődéséhez tényleg ő is hozzá járult.

Boros György tanártól Kolozsvárról mult év elején tudósítást kaptam felőle. „Jakab Józsefről az 1848-ik évi jegyzőkönyvben a 230. szám alatt az áll, hogy az E. Képv. Tanácshoz jelentést küldött be, s mellette könyveinek lajstromát, a melyeket angolhoni hitrokonaitól hozott, ahoz csatolva saját könyvei jegyzékét is, melyeket oly felté-tellel küldött a főtanodai könyvtárnak, hogy azok legyenek tulajdo-nai. De ha — úgymond — Isten életben hozná haza, a használha-tási jogát mások felett magának fentartja. Továbbá asztalában ma-radt néhány darab jó könyvét, egy szép tengeri csigával együtt szin-tén a könyvtár számára átadja. Erre az határozatotott, hogy Brassai Sámuel hitrokonunk által tétessenek a könyvtárba.“ „Néhai kedves emlékezetü Buzogány Áron jegyzéséből még közölhetem Jakab Jó-zsefről — írja ugyan Boros tanár — a következőt. Nekem 1859-ben egyik londoni unitárius pap Jakab Józsefről így nyilatkozott: Jól

¹⁾ Jakab Józsefről életrajzában több olvasható a Kereszt. Magvető 1872. évi VII. §. 209—236. lapjain.

emlékezem arra az úrra; egy vasárnap isteni tisztelet után oly heves beszédet tartott a gyülekezethez angol nyelven, hogy el voltunk ragadtatva általa; nekem nagyon feltűnt élénk, katonás modora.“ De többen is emlékeznek rá — írja Buzogány — s mindenki méltánylólag. Ő is hozott néhány unitárius vallást érdeklő angol könyvet, melyek könyvtárunkban az angol osztályhoz csatoltattak.“

Az 1848-ki mártiusi alkotmány levette a békót az unitáriusok Egyh. Képv. Tanácsa jegyzőjének kezéről is. Itt már egy utazó Angliából hozott könyveiről jelentést tesz, azt tárgyalják s róla határoznak.

Szerencsés idő! Első derüje a polgári szabadságnak.

Jakab József rövid Angolországban létesottani működése a magyar-angol érintkezéseknek e század első feléből utolsó mozzanata, melylyel bezáródik az első korszak.

* * *

Szükségesnek látom még itt utólag részint ez értekezésem, részint egy nemrég megjelent Emlékiratom ¹⁾ kiegészítéseül közölni az új korszak két kiemelkedő mozzanatát, mint a melyek alkalmasak az ezutáni törekvéseknek sokban irányt adni s az angol-amerikai-magyar viszonyt szorosabbra fűzik és megszilárdítják, — mintegy alább kifejezendő nézetem és indítványom előlegezéseül. Az egyik: az angol unitáriusok 100 font sterling alapítványán Londonban a Manchester-New-College nevű papnövelő intézetben tanult magyar unitárius papnövendékek s ma tanárok és papok névsora és tanári s irodalmi munkásságuk, másik: kitűnő angol és amerikai unitárius tudósoktól irt s a „Keresztény Magvető“ kötetekben megjelent jeles egyházi beszédek, élet- és jellemrajzok s értekezések czimeit, szerzői és fordítói Jegyzéke, a miket előbb említett művemben szűkre szabott terjedelme miatt közölnöm nem lehetett.

I. LONDONBAN TANULT PAPNÖVENDÉKEINK IDŐRENDI SORA.

1. Simén Domokos, tanult 1860. októberétől 1862. július haváig. Előbb Székely-Kereszturon gymnasiumigazgató, később a kolozsvári főgymnasiumban bölcelem és theologia tanára, a Keresztény Magvető társszerkesztője. Művei: Szent Történetek,

¹⁾ Emlékirat a budapesti unitárius templom felszentelési ünnepélyére 1890. okt. 26. 1—40. ll.

iskolai tankönyv. Evangéliomi Csodák. A Szent-Háromság történelme; s több cikk a Kereszt. Magvető-ben. Egyházi főjegyző, meghalt 1878. sept. 9.

2. Benczédi Gergely, 1864—1866-ig, a ki az University-College-ben vegytant és természettant hallgatott s ennek is lett tanára a kolozsvári főgymnasiumban. 10 évig igazgató, jelenleg egyházi közpénztárnok. Munkája: A meterrendszer s több cikke a Ker. Magvetőben, egy ideig az angol és amerikai unitáriusokkal való levelezést vitte.

3. Uzoni Gábor 1866—1868-ig. Kolozsváratt egyik lelkész, a gymnasiumban a történelem tanára. Írt a Ker. Magvetőben, meghalt 1870.

4. Kovács János, 1870—1872. júliusig, Kolozsváratt a történelem r. tanára, a gymnasiumi papnöveldeben angol nyelv tanára, a kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudomány-egyetemen az angol nyelv magántanítója. 1877. óta igazgató, a Keresztény Magvető társszerkesztője, melybe több cikket írt; 1873-ban Benczédi tanár lemondásával az E. K. Tanács az angol-amerikai unitáriusokkal való levelezés vitelével bízott meg. Kovács Londonba menetele előtt 1870. ápriltól augusztusig Zürichben volt egyetemen, hol Poiting és Jones angol unitárius papnöveldekkel barátságban levén, annyira elsajátította az angol nyelvet, hogy mikor Londonba érkezett, már könnyűséggel beszélte. 1871-ben a három hónapos szünet alatt beutazta Angliát, Skóciát és Irland keleti részét, meglátogatta az unitárius eklézsiákat, s azután is az intézetből sokszor küldötték ki prédikálni. Londonba menetele után megismerkedett Fretwell Jánossal, a Brit és Külföldi Unitárius Társulat választmányi tagjával, a minek következése volt, hogy ő 1873-ban előbb Budapestre, azután Kolozsvárra jött látogatóba; ezt követte Morison látogatása Amerikából, a kivel Kovács egy hónapig utazott Erdélyben, s a ki hazatérte után tetemes összeget gyűjtött a kolozsvári főgymnasiumi két új tanári állomásra. 1875-ben Kovács ismét Fretwellel volt, midőn az a székely-kereszturi gymnasiumot látogatta meg s annak bevezetésére és taneszközökkel felszerelésére közel 2000 forintot gyűjtött és küldött be. 1881-ben az E. K. Tanács a Brit- és Külföldi Unitárius Társulat évi közgyűlésére küldötte őt a budapesti állandó papság érdekében. Ekkor mondotta ki a közgyűlés, hogy a budapesti papság állandósítását 100 ft. sterlinggel segíti, s felhívására az amerikai társulat is ugyanennyit ígért. Kovács maga ekkor felolvasásai által 1700 frtot gyűjtött s hozott magával az eklézsia

számára. Ekkor ismerkedett meg Allen Henrik amerikai Harward-egyet. tanárral, a ki még azon évben lejött a kolozsvári főtan. gyűlésre, aminek eredménye a magyar unitáriusoknak a következő 1882-ben az amerikaiak nemzeti conferentiájára meghívása, a hová az E. K. Tanács Kovácsot küldötte el: félévig volt ott, bejárta mindazokat az államokat, a hol unitáriusok vannak s működésének eredménye a Richmond Anna nevet viselő tanszék megalapítása s ezenkívül a Channing-tanszékre felolvasásai által 10,000 frtot gyűjtött, mely összeg még a Társulat kezelése alatt van Bostonban.

5. Derzsi Károly, 1872—1874-ig, előbb tordai gymnasiumi tanár, 1881. október 2-tól fogva budapesti lelkész, a Ker. Magvetőben több munkája van, szerkeszti az Unitárius Kis Könyvtárt, melyből eddig XLIV füzet jelent meg; kilencz év alatt a budapesti egyház hívei számát 200-ról 800-ra gyarapította, vidéken öt leányegyházat alakított, összes híveinek lélekszáma 1875.

6. Péterfi Dénes, 1874—1876-ig, kolozsvári első lelkész, a papnevelő intézetben és gymnasiumban bölcészettanár, a Ker. Magvető társszerkesztője, hol több cikke jelent meg. Műve: Az ember kötelességei és jogai, Marion Henri-től francziából fordítva.

7. Boros György, 1877—1879 ig, Kolozsvártt theologia tanára, az Unitárius Közlöny társszerkesztője, tanügyi jegyző, műve: A jó gyermekek könyve, az I. és II. elemi osztályok számára írt tankönyve; több cikke saját lapjában s a Ker. Magvetőben.

8. Varga Dénes, 1879—1881-ig, tordai állami polgári iskolai igazgató, több cikket írt a Ker. Magvetőben.

9. Gál Miklós 1881-től 1884-ig. Ez idő óta londoni tanulóink 3 évet töltnék ott el tanulással; torozkói lelkész, cikkei vannak a Ker. Magvetőben és Unitárius Közlönyben.

10. Csifó Salamon, 1886—1889-ig volt Londonban, most árkosi lelkész, cikkei a Ker. Magvetőben és Unitárius Közlönyben gyakran jelennek meg tőle.

11. Gálfi Lőrincz, 1889. október hónaptól fogva, ő már Oxfordban van, mivel a papnevelő-intézetet 1889-ben Londonból oda tették át.

Ferencz József, a mostani püspök és a nem rég elhalt Buzogány Áron is voltak Londonban 1859-ben, de ők csak a májusi nagygyűlésre mentek át Németországból, a hol egyetemeket jártak. A papnevelő-intézetben is hallgatták az előadásokat egy ideig.

II. KITÜNŐ AMERIKAI ÉS ANGOL TUDÓSOKTÓL IRT S A KERESZTÉNY MAGVETŐ-ben MAGYAR FORDÍTÁSBAN MEGJELENT PRÉDIKÁCIÓK, ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK S ÉRTEKEZÉSEK CZIMEI, SZERZŐI ÉS FORDÍTÓI.

1861. Az unitárius keresztény vallás igényt tarthat a gondolkozó közönség tiszteletteljes figyelmére. Irta E. Tagart. Angolból fordította Buzogány Áron.
 „ A Krisztus iránti szeretet Irta W. S. Channing, ford. Buzogány Á.
 „ Tagart Edward. A „Christian Reformer“ után ford. Ferencz József.
1863. A bűn mi és minem. Irta James Martineau. Angolból ford. Ferencz József.
 „ Megnyitó beszéd. Irta J. James Tayler. Angolból ford. Buzogány Á.
1864. Lelki éhség és szomjuság. J. J. Tayler. Angolb. ford. Buzogány Á.
 „ Az emberben levő vallásos elem. Th. Parker. Angolból ford. Simén Domokos.
1868. Az unitárius keresztény vallás. Papi hivatalba igató. beszéd. W. E. Channing. Angolból ford. Simén Domokos.
 „ Az unitárius kereszténység a III-dik században. Revillé. Angolból ford. Ferencz József.
1870. Az önnevelésről. Angolból ford. Simén Domokos.
 „ A jelen korszakról. „ „ Ferencz József.
 „ A munkásosztályok emeléséről. Angolból ford. Ben-
 czédi Gergely.
 „ Észrevételek a nemzeti irodalomról. Angolból ford. Uzoni Gábor.
 „ A nevelésről. Angolból ford. Kovácsi Antal.
- Ez utóbbi öt munka, Channing kiváló tanulmányai, külön kötetben jelentek meg.
1873. Az unitárius mozgalom az északamerikai egyesült államokban. J. Freeman Clarke. Angolból ford. Kovács János.
 „ Korunk gondolkodása, és a régi hit és vallás közötti meg hasonlás. Bellows. Angolból ford. Kovácsi Antal.
1876. Vallás és modern materialismus. Dr. J. Martineau. Angolból ford. Derzsi Károly.

1876. A sötétség kincsei. Freeman Cl. J. Angolból fordította Ferencz József.

„ A keresztény egyház. Freeman Cl. J. Angolból ford. Ferencz József.

1877. Az Isten eszményekkel nem helyettesíthető. Dr Martineau Jakab. Angolból ford. Péterfi Dénes.

1880. A hitszónok. Emerson. Angolból ford. Péterfi Dénes.

1884. Isten szeretet. Hymnus, angolból. Boros György.

Csak néhány szót még Anglia és Amerika unitáriusainak jelen állapotáról.

Angliában ma 340 unitárius ekklezsia van, a kitünő írók közt és a parlamentben számos unitárius, valamint magas hivatalokban is; a híres államférfi, Chamberlain is unitárius.

Amerikában 400 unitárius ekklezsia van, melyből Bostonra 31 esik. E város értelmiség tekintetében Amerika fővárosa. Az unitarizmus eddig csak a keleti részre szorítkozott, de most az Atlanti tengertől a csendes Óceánig mindenütt vannak ekkleziáik. Amerika jeles íróinak nagyobb része unitárius. Így: Agassis, Emerson, Channing, Parker, Longfellow, Bryant, Dr. Freeman Clarke, s a jelenleg élők: Holmes, Bret-Hart, Lowell, költők; Hunt, Parkmann, Prescott, Higginson, történetírók. S ezen kívül még hány jeles férfi és nő, kik irodalommal foglalkoznak! Közülök sokan tagjai a Congressusnak. Curties, Hoar, Miller legfőbb ítélőszéki bírák.

Elég nagy és nemes indító ok ránk magyarokra nézve, hogy e két mivelt nemzettel való viszonyunkat nagyra becsüljük s nyelvök és gazdag irodalmuk mivelése által nemzeti irodalmunkat és eszméinkünket gyarapítván: rokonszenvöket megnyerni, nemzeti miveltségünket intensivebbé tenni igyekezzünk.

JAKAB ELEK.

AZ ÁLLAM ÉS EGYHÁZ.*)

A keresztény időszámítást megelőző korban a népeknél a kifejezésnek állam és egyház, nem igen volt értelme. Az államokban a polgári és vallásos élet egybe volt olvadva, az államok némileg vallási intézmények voltak; az állam fejei egyszersmind a vallásnak is főintézői, fejei voltak.

Miután Jézus megállapította az eddig legidealisabb vallást, a kereszténységet, azon elvből, hogy az Isten lélek és azért lélekben és igazságban kell imádni, az ember anyagi és szellemi szükségéhez képest az intézményeknek bontakozni kellett, más körben csoportosulván az anyagi, másba a lelki, a szellemi szükségek ápolására, kielégítésére vonatkozóak.

Jézus maga, mint törvényhozó, e szükségnek megfelelő törvényt alkotott. Miként bölcselmét, erkölcsi tanításait nem foglalta tudományos formákba, rendszerbe, hanem egyszerű, érthető mondatokba úgy az állam és egyház közt való viszonyt illetőleg, is ez egyszerű törvényt hozta: adjátok meg a császárnak, a mi a császáré és Istennek, a mi Istené. Emberi természetünk szükségéhez mérten két hatalmasságot állított meg: a császárt, vagyis az államot, Istent, vagyis a vallást utasítván, hogy mindeniknek megadjuk, a mi az övé, azaz, hogy mindenik iránt való kötelességeinket teljesítsük s egyiket ne téveszszük össze a másikkal.

Vajjon megtartatott-e s fájdalom, kezdhetjük, hogy megtartatik-e Jézusnak ez egyszerű, józan és igazságos törvénye. Nem!

Jézus halála után néhány százal a törvényt rosszul kezdték értelmezni; az Isten és a császár képviselői az állam és egyház, meghasonlott, mondhatni ellenségekként állottak egymással szembe. Ha igazságosak akarunk lenni, a meghasonlást, az ellenségeskedést éppen az egyház kezdte meg, az által, hogy nem csak nem adta meg a császárnak, a mi a császáré, hanem a mi a császárt, az államot illette, azt is magáénak tartotta, követelte.

*) Felolvastatott a Dávid F.-Egyletben.